Emile Poppe

De enunciatie in de film, een nieuwe filmsemiotiek

Men verwijt de semiotiek en de structurele analyse vaak dat zij zich te zeer hebben gericht op de tekst (de énoncé) en zich te weinig hebben bekommerd om de enunciatie. In de jaren zeventig en tachtig vindt er echter een kentering plaats en wordt de enunciatieproblematiek centraal gesteld.[1] Sommige onderzoekers beschouwen de enunciatietheorie zelfs als een breuklijn binnen de semiotiek. Vóór de enunciatietheorie: een structurele linguïstiek en een klassieke semiotiek; met de intrede van de enunciatietheorie: een post-structurele theorie en een tweede semiologie (de geïntegreerde semiotiek).[2] Heden ten dage lijken nieuwe paradigma's als het 'cognitivisme' en de 'pragmatiek' een nieuw breuklijn aan te kondigen. De problemen van de enunciatie worden hierin minder frontaal gesteld, maar komen toch ook aan de orde, zij het in een andere vorm.

Als momentopname en als terugblik kunnen breuklijnen enig inzicht geven in problemen en (mogelijke) oplossingen. Ze laten de scheuren zien in de ogenschijnlijk naadloze en homogene wetenschap. Als onderdeel van een geschiedenis van die wetenschap verhullen ze vaak de aard van de verschuivingen en de onderliggende problemen. Uitgezet op de as van de tijd maken ze deel uit van een ideologie van de vooruitgang van post- en neo-bewegingen.

1. In 1983 werd er zelfs een themanummer van *Communications* aan deze problematiek gewijd: *Communications* 38. *Énonciation et cinéma*. Maar een eerste aanzet tot deze verschuiving zien we reeds in *Communications* 23. *Psychanalyse et cinéma*.
2. In: Peter Zeeman (ed.), *Literatuur en context. Een inleiding in de literatuurwetenschap*. Nijmegen (SUN/Ou) 1991, p. 17, wordt een soortgelijk onderscheid gemaakt tussen de 'verhaalanalyse' (Russisch formalisme en Frans structuralisme) en de 'vertelanalyse' (narratologie). Dit onderscheid geeft de verschuiving duidelijk weer. Vertelanalyse kan vanuit een strikt literatuurwetenschappelijk standpunt wel narratologie genoemd worden, maar narratologie beslaat een veel breder veld dan de literatuur en de grens tussen narratologie en structuralistische analyse is niet altijd duidelijk omdat de laatstgenoemde vaak als methodologische onderbouwing heeft gediend voor de narratologie (het domein van verhalen).

Wanneer ik de boeken uit mijn bibliotheek erop nasla en wat oudere teksten bekijk, merk ik tot mijn verbazing dat het structuralisme reeds in de jaren zestig is doodverklaard vanwege 'reductionisme'. De kritiek spitste zich toe op een tekst van R. Jakobson, *Shifters, verbal categories, and the Russian verb*,[3] maar betrof ook 'Linguistique et poétique'.[4]

De reductionismekritiek zou men op alle theorieën kunnen toepassen. En men kan zich afvragen of deze kritiek niet een afwijzing, in verkapte vorm, van theorie in het algemeen is. Elke theorie moet immers vanwege de coherentie haar onderzoeksveld beperken en heeft slechts betrekking op het niveau waarop het probleem wordt gesteld. Wanneer men dit niet aanvaardt, begrijpt men wellicht de complexiteit van de behandelde onderwerpen niet. Men vertrekt dan vanuit een 'vanzelfsprekendheid', het bekende en alledaags aanvaarde, en dit is misschien wel het meest blinde reductionisme.

Met betrekking tot de noties 'nieuw' en 'oud' in de theorie constateerde Benveniste reeds in 1968, op het hoogtepunt van het structuralisme, in een interview met Daix, dat het structuralisme al veertig jaar oud was en voor sommigen een gepasseerde mijlpaal. Sindsdien is men blijven herhalen dat het structuralisme, en hiermee de semiotiek, een voorbijgestreefd paradigma is. Als men echter de meest recente publikaties bekijkt dan is het structuralisme, zoals dit door de semiotiek gecontinueerd wordt, voor een doodgewaande nog wel erg fit en gezond.[5]

3. R. Jakobson, *Shifters, verbal categories, and the Russian verb*. Cambridge, Mass. (Harvard University Press) 1957. In deze tekst spreekt Jakobson over de enunciatie. Naar aanleiding van een voorbeeld van A.W. Burks ('le pronom personnel "Je" désigne la personne qui énonce "Je"') merkt Jakobson, in navolging van E. Benveniste op: 'Le signe "je" ne peut représenter son object s'il n'est pas "dans une relation existentielle" avec cet objet; le mot "je" désignant l'énonciateur est dans une relation existentielle avec l'énonciation, donc il fonctionne comme un index.' Deze tekst werd hernomen in: R. Jakobson, *Essais de linguistique générale*. Parijs (Minuit) 1963, citaat op p. 179. De shifters maakten het mogelijk om een communicationeel schema te ontwikkelen door de combinatiemogelijkheden van de relatie code-boodschap: C/C (eigennaam), M/M (indirect discours), M/C (autonome boodschap), C/M (shifters).
4. Jakobson, *Essais de linguistique générale*. a.w.
5. Zie voor een goede inleiding op de semio-linguïstiek geïnspireerd op het structuralisme: R. Odin, *Cinéma et production du sens*. Parijs (Colin) 1990. Dit boek geeft een goed overzicht van de verhouding tussen de structurele linguïstiek en de traditionele grammatica alsmede over de verschillende semiotieken: de tekstuele semiotieken (discursief, poëtisch, narratief enz.), een semiotiek als algemene theorie van betekenissystemen (A.J. Greimas), een semiotiek die aansluiting zoekt bij de filosofie (U. Eco), bij de psychoanalyse (C. Metz), een cognitieve semiotiek gebaseerd op de artificiële intelligentie (M. Colin), en een semiotiek van de cata-

Als men de breuklijn die door de enunciatietheorie werd 'veroorzaakt' bestudeert, doet zich de vraag voor wanneer deze heeft plaatsgevonden. Over het algemeen situeert men deze door de enunciatietheorie 'veroorzaakte' breuklijn midden in de jaren zestig en wat betreft de filmsemiotiek halverwege de jaren zeventig. Maar bij nader onderzoek blijkt dat Benveniste al sinds 1946 in een reeks artikelen met deze problematiek bezig was.[6] Benveniste's oeuvre is inderdaad laat 'ontdekt' door de linguïstiek en de sociale wetenschappen, en men refereert eerder aan Jakobson dan aan Benveniste. Hoe dan ook: de enunciatieproblematiek is minder nieuw dan men ons soms wil doen geloven.

De semiotiek (de 'klassieke', de 'semiotiek van de eerste golf', de 'structuralistische' of hoe men deze ook noemen wil) stelt zich, evenals de linguïstiek, aanvankelijk voorzichtig en gereserveerd op ten aanzien van de enunciatie. Niet zozeer uit desinteresse maar uit methodologische overwegingen: er worden prioriteiten gesteld en andere problemen komen eerder aan bod (zoals de dubbele articulatie, de status van het discours, de narrativiteit, enzovoort); breuklijnen die niet minder belangrijk zijn dan de enunciatie. De 'crisis' rond de enunciatie is dus niet de eerste of de enige. De enunciatietheorie heeft als breuklijn meer aandacht gekregen dan andere, omdat er een breed platform voor was en omdat deze theorie eerder beoordeeld wordt op haar effect dan op haar intrinsieke waarde. Dit laatste verklaart ook waarom de euforie uit de jaren tachtig nu bij sommige onderzoekers omslaat in disforie. Nadat deze onderzoekers de enunciatie in de jaren tachtig opgehemeld hebben als de 'oplossing' en 'verklaring' voor alle fenomenen, zouden ze het hele probleem nu het liefst aan de kant willen schuiven. Het bestaan van de enunciatie in een specifiek vakgebied (bijvoorbeeld film) wordt soms zelfs ontkend. In dit opzicht lijkt de

strofen (J. Petitot) die zich op de wiskunde van R. Thom inspireert. Ondanks de grote verschillen zijn het allemaal semiotieken 'van de betekenis', in tegenstelling tot de semiotieken van de 'communicatie' (G. Mounin, E. Buyssens, L.J. Prieto, J. Martinet). Zie voor nieuwe ontwikkelingen in de filmsemiotiek: R. Stam, R. Burgoyne en S. Flitterman-Lewis, *New vocabularies in film semiotics. Structuralism, post-structuralism and beyond*. Londen/New York (Routledge) 1992.

6. E. Benveniste, 'Structures des relations de personne dans le verbe', in: *Bulletin de la Société de Linguistique* XLIII, fasc. 1, nr. 126; ook opgenomen in: E. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale* II, hoofdstuk XVIII. Parijs (Gallimard) 1985 (1966-1974).

enunciatieproblematiek op die van de 'dubbele articulatie'. In beide gevallen gaat het om kristallisatiepunten in een wetenschappelijke discussie. Veel onderzoekers concentreerden zich hierop waardoor er scherpe debatten gevoerd werden en onze inzichten verrijkt werden (bijvoorbeeld in het verschil tussen het functioneren van verbale en niet-verbale talen en belangrijker nog in de definitie[s] van taal). Als 'probleem' heeft de aandacht voor de enunciatie onze visie en kennis aangescherpt; als totaliserende 'oplossing' (een vangnet voor alle problemen) is de enunciatie voor sommigen een teleurstelling geworden.

Zonder afbreuk te doen aan het belang van de enunciatietheorie, moeten we constateren dat niet de enunciatie zelf de breuklijn vormt, daarvoor is de tijdspanne die zij overbrugt te groot en is de problematiek te gedifferentieerd, maar dat zij daarentegen andere breuklijnen aan het licht heeft gebracht. De breuklijn ligt niet tussen een klassieke en een geïntegreerde semiotiek, noch tussen een structuralistische en een cognitivistische benadering, zoals men vaak doet voorkomen. De breuklijn heeft betrekking op de verschillende disciplines: men vindt haar terug in de linguïstiek, de semiotiek, het cognitivisme enzovoort.[7]

De enunciatietheorie wordt opnieuw actueel (en met name in de filmstudies) door de epistemologische tegenstelling – een theoretische barrière – tussen een immanente en een transcendente opvatting.[8]

7. Zie voor de verschillen binnen het cognitivisme: W. Buckland (ed.), *Film semiology, transformational generative grammar and cognitive science*. Amsterdam (University of Amsterdam Press; ter perse). Buckland constateert een groot verschil tussen de cognitivistische benadering van D. Chateau en M. Colin, beiden geïnspireerd door de tranformationele generatieve grammatica en de post-structuralistisch cognitivistische benadering van D. Bordwell, E. Branigan en N. Carroll. Zowel Chateau als Colin bestuderen de relatie tussen film en toeschouwer (en daarmee een probleem dat door de enunciatietheorie werd gesteld, ook al ontkent Bordwell de mogelijkheid van een enunciatie in de film), maar hun theoretische uitgangspunten zijn totaal verschillend.

8. De kritiek op het immanentieprincipe van het structuralisme: deze zou de fluctuaties en nuanceringen van het leven en de concrete realiteit negeren. De concrete realiteit wordt in deze kritiek als een transcendente grootheid geponeerd waaruit men verklaringen omtrent een onderzoeksobject kan putten. Een immanente benadering van de taal bijvoorbeeld zal deze als een specifieke structuur bestuderen en de constanten in de taal zelf zoeken en niet erbuiten. Fysische en psychologische verklaringen van de taal neigen naar een ontologisme, waarbij het object taal zelf, het middel om tot inzichten te komen, verloren dreigt te gaan. L. Hjelmslev wees reeds op dit gevaar in: *Prolegomena to a theory of language*. Madisin/Milwaukee/Londen (University of Wisconsin Press) 1969 (1943), p. 5: '...the danger [is] that in our zealous haste towards the goal of our knowledge we may overlook the means of knowledge – language itself. The danger is a real one because it is in the nature of language to be overlooked, to be a means and not an end, and it is only by artifice that the searchlight can be directed on the means of

Deze 'crisis' betreft niet zozeer een ideologische oppositie die gekarakteriseerd wordt door een 'voor' en 'na', als wel een veel fundamentelere scheiding die niet 'nieuw' is.

De scheurtjes rond de enunciatietheorie hebben ook samenwerking bevorderd, bijvoorbeeld tussen de semiotiek en de pragmatiek, de linguïstiek en de psychologie. Breuken en nieuwe paradigma's die veranderingen en vooruitgang zouden verklaren, camoufleren vaak de continuïteit – die groter is dan verondersteld wordt – in de wetenschappelijke bedrijvigheid. Het oeuvre van Christian Metz is hiervan een goed voorbeeld: de integratie van de psychoanalytische inzichten (*Le signifiant imaginaire*[9]) in de semiotiek kan opgevat worden als een breuk in het oeuvre van Metz, en doorgaans wordt deze studie beschouwd als het begin van een 'tweede semiotiek'. Maar Metz heeft dit in diverse interviews ontkend. In hetzelfde jaar dat hij aan *Le signifiant imaginaire* werkte, schreef hij ook *Le perçu et le nommé*, een zuiver linguïstisch werk. Zijn 'terugkeer' naar een semiotische analyse van de enunciatie, in *L'énonciation impersonnelle ou le site du film* (1991) spreekt een dergelijke breuk in zijn werk ook tegen. In het oeuvre van Greimas daarentegen – dat doorgaans als een eenheid wordt beschouwd – kan men belangrijke breuklijnen aanwijzen (het belangrijkste zou weleens de herdefiniëring van de 'functie' kunnen zijn, of de overgang naar de studie van de modaliteiten).[10]

Deze breuklijnen verdoezelden de heterogeniteit aan weerszijden van de breuklijn. Het lijkt nu alsof de structuralistische semiotiek een homogeen geheel vormde. Een indruk die misschien ontstaan is omdat we ons de vraagstukken eigen hebben gemaakt. Hetgeen we kunnen zeggen over de breuklijnen en de nieuwe theorieën eromheen, geldt in nog sterkere mate voor de paradigma's. De jaren tachtig worden gekenmerkt door een inflatie van nieuwe theorieën en nieuwe paradigma's. De wetenschappelijke bedrijvigheid onderwerpt zich aan trends en modieuze wisselingen, met een 'boodschap' die vaak niet veel verder reikt dan die voor waspoeders.

Dit brengt ontreddering voor degenen die hopen op een algemeen

knowledge itself. This is true in daily life, where language normally does not come to consciousness; but it is equally true in scientific research.'

9. C. Metz, *Le signifiant imaginaire. Psychanalyse et cinéma.* Parijs (UGE) 1977; Ned. vert. *De beeldsignifikant.* Nijmegen (SUN) 1980.

10. Het is opvallend dat sommige onderzoekers Greimas' *De l'imperfection.* Perigueux (Fanlac) 1987, opvatten als een breuklijn in zijn oeuvre omdat hij in deze bundel een esthetische problematiek zou aansnijden (een bundel die hij niet toevallig 'Over de imperfectie' noemt).

geldende formule die voor alle problemen een oplossing kan geven. Dat verwachtten sommigen van het structuralisme, van de semiotiek, van de enunciatietheorie en heden ten dage van de cognitieve wetenschappen.

De enunciatie: een pose?

Zoals reeds opgemerkt bestond er in de structuralistische linguïstiek, maar ook in de semiotiek, een zeker voorbehoud tegenover de enunciatieproblematiek. De titel van een artikel van Greimas uit 1974 spreekt voor zich: 'L'énonciation (une posture épistémologique)'.[11]

Voor Greimas is de enunciatie niet één probleem, maar een complex van problemen die elk op zich belangrijk zijn en onderling verschillen door hun context (semiosis, competentie/performantie, modaliteiten, intentionaliteit). Het voorbehoud van Greimas ten aanzien van de enunciatieproblematiek is van epistemologische aard. In het Saussuriaanse perspectief is het 'subject' een 'logisch vooronderstelt subject', en niet een ontologisch subject. De kritische en afstandelijke houding van Greimas ten aanzien van de enunciatietheorie betreft dan ook het subject dat bij sommige linguïsten en narratologen een ontologische invulling of dimensie toebedeeld krijgt.

In op toepassing gerichte analyses binnen de narratologie, maar ook binnen de filmstudies, is de enunciatie een achterdeur waardoor de existentiële 'autobiografische auteur' weer binnenglipt. Wanneer de aandacht, al dan niet verrijkt met psychoanalytische en feministische theoretische inzichten, zich in het midden van de jaren zeventig richt op de toeschouwer, vindt er iets vergelijkbaars plaats. Dit gevaar geldt uiteraard niet voor alle studies die zich met de enunciatie bezighouden, maar het is steeds aanwezig. Greimas waarschuwde hiervoor. Uit het laatste werk van Metz, *L'énonciation impersonnelle ou le site du film*, blijkt dat dit een van de redenen is waarom hij de twee polen van de enunciatie, enunciator en enunciataire, vervangt door 'bron' (*foyer*) en 'doelwit' (*cible*). François Jost worstelt in zijn artikel, 'Le récit autorisé'[12] nog duidelijker met deze problematiek,[13] die naar voren

11. A.J. Greimas, 'L'énonciation (une posture épistémologique)', in: *Significação* 1, 1974, pp. 9-25.
12. In zijn boek *Un monde à notre image. Énonciation, cinéma, télévision*. Parijs (Klincksieck) 1992.
13. Dit geldt ook voor Seymour Chatman in zijn boek: *Coming to terms. The rheto-*

komt bij de narratologische benadering die naast het paar enunciator/enunciataire nog het begrippenpaar narrator/narrataire en geïmpliceerde auteur/lezer(toeschouwer) erkent. Vandaar dat sommige onderzoekers, Greimas bijvoorbeeld, om epistemologische redenen een andere weg hebben gekozen.[14]

De enunciatie

Omdat het concept 'enunciatie' in de linguïstiek en de taalfilosofie ontwikkeld is en – wat het semantische niveau betreft – in de cognitivistische benadering een belangrijke rol speelt, wil ik hier kort ingaan op de geschiedenis van het begrip. Zoals gezegd hield de 'klassieke' linguïstiek zich vooral bezig met de énoncé (uiting). Met het werk van Jakobson, Jespersen en met name Benveniste begint een meer systematisch onderzoek naar de enunciatie in de linguïstiek. Hierbij moet worden vermeld dat bepaalde problemen die in de analytische taalfilosofie werden behandeld, in de theorie van de enunciatie zijn hernomen.[15] Er blijft een verschil tussen de enunciatietheorie en de theorie van de taaldaad (de pragmatiek) die, volgens de definitie van C.W. Morris, grofweg onderscheiden kunnen worden als semantiek en pragmatiek.[16]

De enunciatieproblematiek concentreert zich aanvankelijk vooral

ric of narrative in fiction and film. Ithaca (Cornell University Press) 1980; zie voor een bespreking: E. Poppe, 'The rhetoric of an author in search of a theory', in: *Semiotica. Journal of the international association for semiotic studies*, 1994.

14. In het werk van A.J. Greimas komt het begrip enunciatie wel voor (bijvoorbeeld in het *Analytisch woordenboek van de semiotiek*. Tilburg [Tilburg University Press] 1987), maar hij heeft deze problematiek nooit frontaal behandeld; hij werkt deze uit via andere concepten (zoals de modaliteiten).

15. E. Benveniste, 'Structures des relations de personne dans le verbe' (1946), opgenomen in: *Problèmes de linguistique générale* 1, a.w., pp. 225-235; Ch. Fillmore, 'Deictic categories in the semantics of "come"', in: *Foundations of language. International journal of language and philosophy*, 1966, pp. 219-227; J.R. Searle, *Speech acts*. Cambridge (Cambridge University Press) 1969; T. Todorov (ed.), *L'énonciation. Langages* 17, Parijs 1970; J.L. Austin, *How to do things with words*. Oxford (Oxford University Press) 1962.

16. C.W. Morris, in: *Foundations of the theory of signs*. Chicago (University of Chicago Press) 1968, p. 21: 'Semantics deals with the relation of signs to their designata, that is, "that which the sign refer to". Morris definieert 'the science of the relation of signs to their interpreters' als 'that branch of semiotic which studies the origin, the uses and the effects of signs'. L. Apostel stelt in *Logique et connaissance scientifique*. Parijs 1976, p. 292, dat als syntaxis en semantiek beide een pragmatiek veronderstellen, de pragmatiek zelf een algemene theorie van de actie of de praxeologie veronderstelt.

op de deiktische aanwijzingen (anaforische en indiciële). Deze werden bestudeerd aan de hand van grammaticale categorieën (persoonlijke voornaamwoorden zoals eerste en tweede persoon; demonstratieve voornaamwoorden; bijwoorden als 'hier', 'nu', 'gisteren', 'vandaag'; de tegenwoordige tijd; performatieve werkwoorden) en aan de hand van semantische categorieën (identiteit van de interlocuteurs; de tijd en de plaats van de enunciatie, en de modaliteiten die de relatie tussen interlocuteurs en de énoncés regelen).[17]

De twee vormen van deiktische aanwijzingen zijn belangrijk. Een deel van de deiktische aanwijzingen verwijzen naar voorafgaande elementen van de énoncé en zijn anaforisch. Dit wil zeggen dat men, om een segment van een discours te kunnen interpreteren, een voorafgaand deel van het discours, als semantische bron, erbij moet betrekken. Een ander deel van de deiktische aanwijzingen (*strictu sensu*) zijn indicieel (ik, jij enzovoort) en verwijzen naar een taaldaad en een context. In zijn kritiek op het model van Casetti maakt ook Metz dit onderscheid. Volgens hem komt de indiciële deixis in film niet voor en functioneert film hoofdzakelijk door anaforische relaties.[18]

Met de enunciatie stelt zich dus het probleem van de mogelijkheden, of beter gezegd de probabiliteit van de énoncés, dit wil zeggen, de generering van een 'tekst' door een sprekend subject. Het kernprobleem van de enunciatie is de status en de plaats van dit sprekend subject. Hierbij moet worden opgemerkt dat het begrip 'sprekend subject' betrekking heeft op zowel de producent als de recipiënt. De interpretatie van de lezer/toeschouwer is een betekenisproduktie en in die zin dus evenzeer taalgebruik als de produktie van de énoncé.[19]

De enunciatieproblematiek met betrekking tot de generering van de énoncé stelt in de eerste plaats een probleem van het niveau van de analyse en de epistemologische vooronderstellingen. Volgens Greimas zijn er twee verschillende uitgangspunten om de enunciatieproblematiek te benaderen, dus twee verschillende manieren om de enunciatie te definiëren. Ten eerste kan zij opgevat worden als de niet-linguïsti-

17. O. Ducrot en T. Todorov, *Dictionnaire encyclopédique des sciences du language*. Parijs (Seuil) 1972, pp. 406-407.
18. C. Metz, *L'énonciation impersonnelle ou le site du film*. Parijs (Klinksieck) 1991.
19. Zie ook mijn opmerkingen over het werk van R. Odin verderop in de tekst. Metz gebruikt in 'Histoire/Discours. Note sur deux voyeurismes', in: *Le signifiant imaginaire. Psychanalyse et cinéma* (zie noot 9) het beeld van een vroedvrouw om de positie van de filmtoeschouwer weer te geven, een toeschouwer die ziet en helpt bij de geboorte van een film.

sche (referentiële) structuur die de basis vormt voor de linguïstische communicatie. In dat geval is de betekenis van een uiting afhankelijk van de omstandigheden waaronder de uiting (énoncé) wordt geproduceerd, de psychosociale context van de produktie. Het begrip enunciatie benadert in deze betekenis het begrip taaldaad. Ten tweede kan de enunciatie ook opgevat worden als een linguïstische instantie die logisch voorondersteld wordt door de énoncé zelf (die er de sporen of kenmerken van draagt). De uiting (énoncé) is dan het door de enunciatie bereikte resultaat, en de enunciatie is in dit geval de bemiddelende instantie die garandeert dat de virtualiteiten van het taalsysteem omgezet kunnen worden in een énoncé-discours.[20]

De eerste definitie van de enunciatie, de enunciatie als referent van de context (en als taaldaad), impliceert een intentie (tot communiceren) en in deze definitie wordt de betekenis gereduceerd tot een bewuste dimensie. In zijn artikel 'Un monde à notre image' heeft Jost kritiek op de interpretatie van Searl wat betreft deze 'intentie'.[21] Wanneer de enunciatie opgevat wordt als bemiddelende instantie is er geen ruimte voor de intentie, maar wordt deze vervangen door een 'intentionaliteit'. De 'intentie' reduceert de betekenisvorming tot de dimensie van het bewustzijn, terwijl de intentionaliteit zich niet laat reduceren tot motivatie of finaliteit. De intentionaliteit is een 'gerichtheid op de wereld', een georiënteerde, transitieve relatie waarmee het subject de wereld kan construeren als object en daarmee tevens zichzelf.[22] De intentionaliteit berust op de relatie tussen een subject en een object.

Een van de problemen rond de enunciatietheorie is dus het 'sprekend subject', omdat met dit begrip categorieën uit de klassieke psychologie hun intrede doen. Met de invoering van de subjectiviteit stelt zich het probleem van het subject van de enunciatie als een ontologisch subject. In deze essentialistische benadering van het subject heeft het subject een existentie buiten de taal. Met het 'sprekende subject' staat opnieuw de Saussuriaanse dichotomie 'taalsysteem' (*langue*) en 'taalgebruik' (*parole*) ter discussie.

Het individuele taalgebruik wordt door Saussure uit de linguïstiek verbannen; het linguïstisch onderzoek moet zich concentreren op het taalsysteem (langue). De Saussuriaanse dichotomie 'parole' en 'langue'

20. Greimas en Courtés, *Analytisch woordenboek van de semiotiek*, a.w., onder het lemma 'enunciatie', p. 123.
21. Jost, *Un monde à notre image. Enonciation, cinéma, télévision*, a.w., pp. 63 e.v.
22. Greimas en Courtés, *Analytisch woordenboek van de semiotiek*, a.w., pp. 124-125.

vertoonde al eerder scheuren. Hjelmslev stelt een andere benadering voor en vervangt de Saussuriaanse dichotomie door twee nieuwe dichotomieën: 'proces' versus 'systeem' en 'gebruik' versus 'schema'. De dynamische aspecten die Saussure situeert in het domein van het taalgebruik (parole), worden hierdoor opnieuw in het taalsysteem (langue) ingevoerd. De generatieve theorie stelt een andere dichotomie voor, die ook gebruikt wordt door de semiotiek van de Parijse School: performantie/competentie (realisatie/virtualiteit).

Het discours

Benveniste integreert de problematiek van de 'parole' in de linguïstiek. Enerzijds laat hij zich inspireren door de pragmatiek (Austin, Searle) en anderzijds door de psychoanalyse. Bij Benveniste neemt het discours de plaats in van het taalgebruik (parole). Het discours regelt de overgang van een virtueel taalsysteem naar een gerealiseerde taaluiting. Het resultaat van de omzetting (van de 'mise-en-discours') kan als discours of als geschiedenis (histoire) benoemd worden. Het begrip discours[23] heeft bij Benveniste dan ook twee betekenissen: discours *a* (in oppositie met taal) in de betekenis van overgang (mise-en-discours), en discours *b* (in oppositie met geschiedenis) als een modus die verwijst naar de instantie van de omzetting, het subject van de enunciatie.

Discours *a* speelt een belangrijke rol in zowel de semiotieken van de niet-verbale talen (bijvoorbeeld film) als in de ontwikkeling van een linguïstiek van het discours.

Omdat het discours als een betekenend geheel de grens van het woord of van de verbale zin overstijgt, worden de anaforische relaties belangrijker dan de deiktische relaties (die in de niet-verbale semiotieken moeilijk aangetoond kunnen worden). Dit verklaart de epistemologische keuze van de semiotici om zich vooral op de anaforische relaties te concentreren, op de syntactische functies, de narratieve programma's, en de semantische aspecten en de isotopieën.

De theorie van het discours is lange tijd erg belangrijk geweest in het semiotisch onderzoek en behoort tot een veel complexer geheel dan de enunciatietheorie. Het idee om de cinema op te vatten als een

23. Zie voor de verschillende betekenissen van het begrip discours o.m.: E. de Kuyper, E. Poppe, 'Discours, énoncé, énonciation. Een situering van drie onvertaalde termen', in: *Seminar semiotiek van de film*. Nijmegen (SUN) 1980, pp. 85-96.

taal is hierop gebaseerd: een betekenend geheel met een interne organisatie, dat niet gereduceerd kan worden tot volzin of dubbele articulatie.

De enunciatie in de filmtheorie

De eerste onderzoeken naar de enunciatie in film hebben tot twee soorten verkenningen geleid: zij zijn op psychoanalyse of op pragmatiek geïnspireerd. Zowel de psychoanalyse als de pragmatiek hebben Benveniste beïnvloed wat betreft de subjectiviteit en de deiktische aanwijzingen. Benveniste rationaliseerde deze grootheden echter, en heeft ze ontdaan van mentalisme of behaviourisme, waardoor de énoncé een centraal gegeven blijft. De enunciatie heeft weliswaar betrekking op de voorwaarden (institutie) voor de totstandkoming van de énoncés, maar vanuit de énoncés zelf. Dit wil zeggen dat de enunciatie benaderd wordt vanuit de enoncé-tekst, in die zin dat men er de sporen van kan terugvinden die verwijzen naar de enunciatieve instantie. Het subject van de enunciatie is niet het individu. De enunciatie betekent niet een terugkomst van de autobiografische auteur, noch van de empirische toeschouwer. Het gaat om de positionering van het subject in het werk, in het discours.

De aandacht die de structurele linguïstiek aan de toeschouwer als kijkend subject (subject van de enunciatie) schenkt, is geïnspireerd op de psychoanalyse. Het kijkend subject mag niet verward worden met het publiek als sociologische eenheid, noch met de psychologie van de empirische toeschouwer. De studie van het kijkend subject is vooral gericht op de metapsychologische mechanismen op het niveau van de tekst (verdichting en verschuiving, de mannelijke blik, het beeld van de vrouw), maar betreft ook het niveau van de institutie (primaire en secundaire cinematografische identificatie, de scopische regimes, de geloofmechanismen [structuur van geloof en loochening], de theorie van de suture als verklaring voor de identificatie van de toeschouwer met de beelden op het scherm, het voyeurisme en exhibitionisme als lustmechanismen).[24] Met de metapsychologie van het kijkend subject is de aandacht voor de instituties die de verschillende posities van de

24. Het werk van C. Metz en publikaties in *Screen* in de jaren zeventig speelden hierbij een belangrijke rol, voor een deel voortgezet in feministische filmtheorieën (in Engeland en de VS).

toeschouwer regelen, toegenomen. Het institutionele karakter van de 'langage' zelf komt meer op de voorgrond; dit sluit de studie van de codes niet uit, maar situeert deze op een ander niveau, als mechanismen om de lust bij de toeschouwer op te wekken.

Evenals bij de studie naar film als 'langage' ligt aan deze benadering een metafoor ten grondslag: film als spiegel en als droom, om uiteindelijk de object-relatie die de toeschouwer met de film onderhoudt, te onderzoeken.

De toeschouwer is niet langer een vaste en stabiele entiteit. Het psychoanalytische subject is een methodologisch concept en een werktuig om de functie van de toeschouwer in het betekenend proces te kunnen onderzoeken.

Het probleem van het subject brengt het probleem van het 'object' met zich mee, het probleem van hun onderlinge relatie. Hierin speelt het begrip code nog steeds een belangrijke rol. Filmonderzoek vanuit het codische betekent filmonderzoek in termen van structuur en coherentie.

De bijdrage van Metz aan het filmonderzoek is specifiek omdat hij het begrip tekstueel systeem (waarvoor Bellour reeds de aanzet gaf) opnieuw geformuleerd heeft. Het object 'film' wordt anders benaderd. De analyse zoekt niet langer naar afzonderlijke organisaties en principes van de eenheid in een afzonderlijke film. De aandacht wordt verplaatst naar het proces van film en het procesmatige in film, om onder de oppervlakte de 'indefinitive thickness', zoals Heath het noemt, te onderzoeken.[25] Met de verplaatsing van de aandacht van het produkt naar het produktieproces, wordt de geïntegreerde semiotiek zowel een semiotiek van de enunciatie als van de énoncé, van het discours èn van de narratie, of zoals Heath het zegt, van de 'actualiteit van de tekst'.[26]

Heath is zich bewust van de noodzaak om het filmisch discours open te stellen voor een cinematografisch discours, zonder beide te verliezen in een sociologische of psychologische stroom. Hij herordent het filmisch en cinematografisch discours volgens semiotische principes: 'Cinema is an institution of representing, a machine for fabrication-maintenance of representation (...) it is as such that it is developed and exploited, for a narration of the individual as subject in

25. S. Heath, 'Film, system, narrative', in: *Questions of cinema*. Londen/Basingstoke (Macmillan Press) 1981, p. 132.
26. Ibidem.

a narrative that is its mapping within the limits of existing representations and their determining social relations.'[27]

De semio-pragmatiek

Het institutioneel dispositief van de cinema en de plaats van de toeschouwer als subject worden niet alleen, zoals reeds gezegd, vanuit een psychoanalytische (of metapsychologische van de fictiefilm) invalshoek bestudeerd. Het onderzoek ontwikkelt zich ook vanuit de pragmatiek of, zoals men nu zegt: een semio-pragmatiek van de cinema. Een semio-pragmatiek die eerder teruggrijpt op Benveniste dan op de pragmatische taalfilosofie (Austin, Searle).

Het uitgangspunt van deze semio-pragmatiek is tweeledig. Odin formuleert dit het duidelijkst: enerzijds begrijpen hoe de film begrepen wordt (hiermee zet hij Metz' *Langage et cinéma* voort) en anderzijds proberen te begrijpen hoe de affectieve relatie van de filmtoeschouwer functioneert.[28] De semio-pragmatiek bestudeert de complexe relaties tussen film en toeschouwer, en de cinema als institutie en constituerende spil tussen beide. Ondanks dit gemeenschappelijke uitgangspunt zijn er echter grote verschillen wat betreft benaderingswijzen van de verschillende semio-pragmatici. Voor Odin is de toeschouwer bijvoorbeeld een bundel determinaties die zich via de institutie cinema laat bestuderen. Casetti vertrekt, zoals Metz, vanuit de filmische configuraties om de positie van de toeschouwer en zijn affectieve relatie(s) te onderzoeken, om zo meer inzicht te krijgen in de cinema als institutie. Metz bestudeert vooral de figuren van de enunciatie in de film en inventariseert wat dit betreft meer. Om de positie van de toeschouwer te kunnen bepalen bestudeert Casetti de deiktische aanwijzingen in de film. Deze deiktische configuraties van Casetti veronderstellen echter instructies die via de filmische énoncés gegeven worden en die een bepaalde interpretatie voorschrijven aan de toeschouwer. Ook Jost, zij het vanuit een narratologisch standpunt, denkt in deze richting. Dit standpunt wordt noch door Metz, noch door Odin aanvaard. Metz heeft vooral grote bezwaren tegen de deiktische configuraties van Casetti. Volgens Metz kent film geen deiktische aanduidingen *strictu sensu* en zijn er slechts anaforische en kataforische procédés in film werkzaam.

27. S. Heath, 'Contexts', in: *Questions of cinema*, a.w., p. 239.
28. R. Odin, 'Pour une sémio-pragmatique du cinéma', in: *Iris* 1, 1983.

De bezwaren van Odin zijn groter en fundamenteler dan die van Metz. Volgens Odin markeert een beeld nooit de operaties die nodig zijn voor het begrijpen: 'La lecture d'une image n'est pas le résultat d'une contrainte interne, mais d'une contrainte culturelle.'[29] De instituties zoals die door Odin wordt voorgesteld, behoort niet tot de cinema, maar tot de cultuur. Naast de dominante fictiefilm onderscheidt Odin sub-instituties (de familiefilm, de documentaire, de pedagogische film enzovoort) die een ander beschrijvingsmodel verlangen omdat ze op een andere 'contractuele' basis werken en de lectuur op een andere wijze sturen. Odin betrekt er bovendien de situatie bij waarin een film vertoond wordt. De filmtekst op zich produceert volgens hem geen zin ('sens'). Dit neemt niet weg dat hij erkent dat de tekst de lezing stuurt door 'ce qu'il [de film] peut faire, (...) *bloquer* un certain nombre d'investissements signifiants'.[30] Odin plaatst tegenover de intentie – die wel een belangrijke rol speelt bij Jost (al is dit een geconstrueerde intentie vanuit de toeschouwer en van de auteur) – een intentionaliteit (in aansluiting op Greimas).

Cognitivisme

In het artikel van Metz wordt de enunciatie onder grote druk gezet. Metz verwerpt de enunciatieproblematiek niet, maar probeert deze te herformuleren.

De cognitivistische filmtheorie blijkt nog een stap verder te gaan. Het concept van de enunciatie wordt van de hand gewezen en getranscendeerd, omdat er geen 'rollen' of 'posities' in de tekst geconstrueerd worden waarmee de toeschouwer zich kan identificeren. De filmtekst refereert in deze opvatting niet aan de wijze waarop hij tot stand is gekomen. Film blijkt binnen deze opvatting niet langer een onderzoeksobject op zich te zijn, maar slechts een onderdeel te vormen van de 'natuurlijke' wereld. Betekenissen en concepten die mensen construeren, vinden volgens deze theorie hun oorsprong in lichamelijke ervaringen en waarnemingen. Vanuit een semiotisch gezichtspunt plaatsen we de menselijke constructies – het symboliseringsproces dat gepaard gaat met betekenisvorming en conceptualisering – eerder aan de zijde van de 'cultuur'. Niettemin zijn er enkele oppervlakkige overeenkomsten tussen de semiotiek en het cognitivis-

29. Ibidem.
30. Idem, p. 69.

me. In het *Analytisch woordenboek van de semiotiek* omschrijven Greimas en Courtés de 'natuurlijke wereld' als volgt: 'Onder natuurlijke wereld verstaan wij de verschijning van het universum dat zich aan de mens voordoet als een verzameling waarneembare kwaliteiten, die in een zekere organisatie heeft, op grond waarvan men haar soms duidt als "de alledaagse wereld".'[31] Maar daar waar de op het cognitivisme geïnspireerde filmtheorie de natuurlijke wereld een absolute status toekent, wordt deze natuurlijke wereld voor de semiotiek onderbouwd door een discursieve structuur in het kader van de relatie subject/object: 'Zij is de "énoncé" die door het menselijke subject geconstrueerd is en door hem ontcijferd kan worden.'[32]

Vele voorstellen van cognitivisten, die geïnspireerd zijn op Lakoff en Fauconnier, zijn de semioticus niet onbekend. De semiotiek van de Parijse School heeft de semantiek vanaf het begin op het programma staan (en zij onderscheidt nog steeds een discursieve, een fundamentele en een narratieve semantiek). Men kan zelfs zeggen dat de semantiek historisch gezien het vertrekpunt is geweest van de semiotiek voordat men haar syntactische onderbouwing bestudeerd heeft.[33] De semantiek wordt onmiddellijk als onderdeel van het discours bestudeerd, dus transfrasisch, het woord en de volzin overstijgend.

Binnen de semantiek bestaan tegenstrijdige opvattingen: voor sommigen is semantiek niet meer dan een parafrase van de natuurlijke taal. Jan Simons, zich inspirerend op de cognitieve semantiek, is van mening dat 'spectators typically assign semantic interpretations to films, that moreover normally can be verbalized'.[34] Michel Colin daarentegen stelt, vanuit een generatieve semiotiek, dat een filmische énoncé beschrijven meer behelst dan met behulp van de natuurlijke taal te reflecteren op de inhoud. 'Een filmische énoncé beschrijven is, evenals het beschrijven van een talige énoncé, een "metatalige" énoncé construeren. Dit wil zeggen: zich in het raamwerk van een theoretische praktijk plaatsen.'[35] Volgens Colin gaat het er bij het beschrijven van de filmische énoncé niet zozeer om te beschrijven met behulp van

31. Greimas en Courtés, *Analytisch woordenboek* (noot 20), p. 493.
32. Ibidem.
33. A.J. Greimas, *Sémantique structurale*. Parijs (Larousse) 1966.
34. J. Simons, 'Enunciation: from code to interpretation', in: W. Buckland (ed.), *Film semiology, transformational generative grammar and cognitive science*. Amsterdam (University of Amsterdam Press; ter perse).
35. M. Colin, *Langue, film, discours. Prolégomènes à une sémiologie générative du film*. Parijs (Klincksieck) 1985, p. 112.

volzinnen, als wel om rekenschap af te leggen van de semantische interpretatie. In tegenstelling tot voor Simons, voor wie de semantiek niet meer blijkt te zijn dan een parafrase van de natuurlijke taal, is de semantiek voor Colin een metatalig project.

In de cognitieve semantiek wordt verwezen naar 'schematische structuren', 'beeld-schemata', 'metaforische afbeelding', 'Gestaltstructuren' enzovoort, die een relatie leggen tussen de verschillende ervaringen uit de natuurlijke wereld die de menselijke kennis over de wereld organiseren.[36] De 'reading grid', die van semantische aard is, is geen onbekende in de semiotiek en is zelfs het startpunt geweest voor een heel specifiek onderzoek.[37] In een beschouwend artikel heeft Greimas de uitgangspunten ervan besproken en in verband gebracht met de problemen van representatie en figurativisatie in een 'theorie van de formanten'.[38]

Maar de mogelijke overeenkomsten mogen niet verhullen dat er een fundamenteel verschil bestaat wat betreft de uitgangspunten. En dat verschil betreft met name de localisatie van 'mind'. Volgens Simons' cognitivistische lezing is 'mind' puur subjectief, terwijl de semiotiek deze in de énoncé localiseert.

Conclusie

Uit de recente studies over enunciatie[39] blijkt duidelijk dat de enunciatie geen eenduidige problematiek is, maar dat hieronder verschillende problemen ondergebracht en gebundeld worden. De theorie van de enunciatie heeft een aantal problemen aan de oppervlakte gebracht die enerzijds de grenzen van de semiotiek aangeven, en anderzijds de mogelijkheden van een integratie van semiotiek en pragmatiek kunnen inhouden. Parret spreekt van een geïntegreerde semi-

36. Vanuit een klassiek semiotisch standpunt wordt deze kennis onderverdeeld in een 'weten-zijn' (savoir-être) en een 'weten-doen' (savoir-faire).
37. Semiotiek van het platte vlak (J.M. Floch, Thürlemann) en semiotiek van de ruimte (M. Hammad).
38. A.J. Greimas, 'Figurative semiotics and the semiotics of the plastic arts', in: *New Literary History* 20, 1984.
39. C. Metz, *L'énonciation impersonnelle* (noot 18); F. Jost, *Un monde à notre image. Enonciation, cinéma, télévision* (noot 12); R. Odin, 'Pour une sémio-pragmatique du cinéma' (noot 28); F. Casetti, *D'un regard l'autre. Le film et son spectateur.* Lyon (Presses Universitaires de Lyon) 1990; J.-P. Simon en M. Vernet, 'Enonciation et cinéma', in: *Communications 38*, a.w. (noot 1).

otiek of een 'pragma-semiotiek'. Volgens Parret zijn er vijf probleemvelden die eerst opgelost moeten worden: subjectiviteit (met betrekking tot het kennend subject en de modale competentie), rationaliteit (die verband houdt met de competente ontwikkeling van een programma), intentionaliteit (als een gericht-zijn op de wereld), de modaliteit en de deixis.[40]

Het onderzoek naar deze probleemvelden is reeds gestart binnen de algemene semiotiek en vindt zijn neerslag binnen de verschillende specifieke semiotieken, zoals de filmsemiotiek. De recente publikaties over (film)semiotiek hebben alle betrekking op een van deze problemen, stellen mogelijke oplossingen voor die meer inzicht kunnen geven in een problematiek die uiteindelijk verder reikt dan de enunciatie.

40. H. Parret, 'Introduction', in: H. Parret en H.-G. Ruprecht (ed.), *Aims and prospects of semiotics. Essays in honor of Algirdas Julien Greimas*. Amsterdam (John Benjamins Publishing Company) 1985.